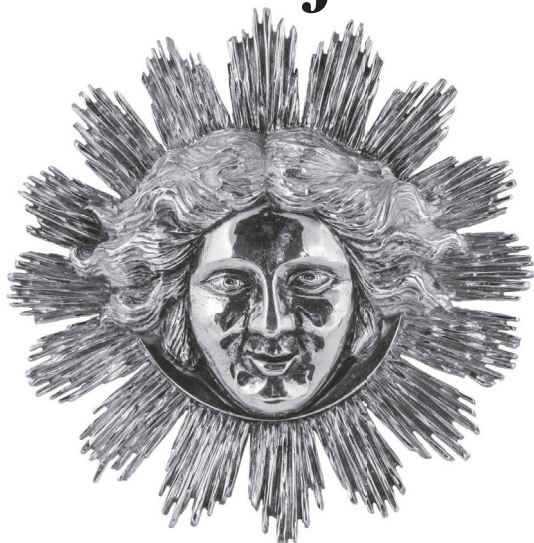

JOHAN OP DE BEECK

Glorie & schaduw van
LODEWIJK XIV

**DE ZONNE
KONING**

—HORIZON—

Inhoud

Toelichting	5
Inleiding	7
1 De wil van de kardinaal	19
2 De Fronde	47
3 De koning slaat terug	69
4 Ontgroening	77
5 Zonsopgang	113
6 Zonnekoning	137
7 De verrijzenis van Versailles	149
8 De Devolutieoorlog	163
9 Nakomelingen	203
10 De Hollandse Oorlog	225
11 De Antwerpse ketter	245
12 De gifaffaire	273
13 Het geheime huwelijk	313
14 De hoogtijdagen van Versailles	333
15 Regeren te Versailles	369
16 De onverdraagzame	409
17 De <i>pré carré</i>	429
18 De Negenjarige Oorlog	457
19 Tegenslag en tegenkanting	475
20 De man met het ijzeren masker	489
21 Barre tijden voor hervormingen	499
22 De Spaanse successie	517
23 Zonsondergang?	535

24	Blenheim	561
25	Groot in tegenspoed	575
26	Het annus horribilis	595
27	Een wereld in grijstinten	617
28	Het laatste gevecht	651
29	Het doven van de zon	663
	Epiloog	679
	Dankwoord	705
	Register	707
	Bibliografie	719
	Noten	725

Toelichting

De lezer zal merken dat het er mij veel aan gelegen was om de *couleur locale* te bewaren en de tijdgeest te respecteren. Dat uit zich onder meer in het taalgebruik. Franse uitdrukkingen met historische inslag worden niet gemedend. Liefde voor je eigen taal is niet onverzoenbaar met literair streven naar authenticiteit. Graag bewaar ik ook veelvuldig de oorspronkelijke Franse titulatuur van de hoogwaardigheidsbekleders en edelen uit de periode. Een hertog zult u dus al gauw aantreffen als bijvoorbeeld ‘de duc de Bourgogne’. Dat geldt ook voor namen. Frankrijks grootste veldheer Condé werd in zijn tijd de ‘Grand Condé’ genoemd. Dat klinkt toch iets anders dan ‘de Grote Condé’. Houden zo. Geschiedschrijving is ter zake trouwens zeer inconsequent. De broer van de koning werd ‘Monsieur’ genoemd. Geen geschiedschrijver die hem tot op heden heeft durven neer te zetten als ‘Mijnheer’. Of had men in plaats van ‘Jean-Baptiste Lully’ liever ‘Jan-Baptist Lully’ gelezen? Ik dacht het niet. Deze eigenzinnigheid leidde ook tot enige scepsis over de vertaling van vorstennamen. In sommige historische werken – de meeste, zo moet ik bekennen – is het bon ton om bijvoorbeeld de naam van een Engelse koning als James II van Engeland te vertalen naar... koning Jacobus II. Vreemd is dat. Heden ten dage spreken we toch ook niet over Karel van Wales wanneer we het over prins Charles hebben? Wie dat toch zou doen, zouden we niet ernstig nemen. Zo zouden we in de sierkunst van de ‘Lodewijk-Filipsstijl’ kunnen gewagen. Geen mens die het doet. Het is gewoon ‘Louis-Philippesstijl’. Waarom zouden we dan anders omspringen met een Spaanse koning uit de zeventiende eeuw, of zelfs een Franse? Bij mij is het dus Carlos II in plaats van Karel II, wat de lezer

bovendien de inhoudelijke meerwaarde oplevert dat die zich in dit boek niet voortdurend hoeft af te vragen over welke Karel het precies gaat wanneer op hetzelfde ogenblik sprake is van de Spaanse koning Karel en de Oostenrijkse aartshertog Karel. De finale consequentie is natuurlijk ook dat dit principe moest gelden voor onze hoofdfiguur. Met uitzondering van de titel zal de Zonnekoning in dit boek zijn naam mogen behouden: Louis XIV.

Inleiding

Eeuwen lijken slechts op elkaar voor wie alleen narigheid ziet. Maar voor wie zoekt naar ware glorie, de duizelingwekkende sprongen in het diepe en de verheven vluchten naar het hogere, bestaan er slechts vier tijdvakken die ertoe doen. Het eerste is dat van Alexander de Grote, Plato en Demosthenes. Het tweede is dat van Augustus, Ovidius en Vergilius. Het derde is dat van de Medici's, Michelangelo en Da Vinci. Maar de vierde grote periode is die van Louis XIV, een tijdvak waarin het streven naar menselijke ontplooiing en vooruitgang misschien wel het meest van allen de perfectie benaderd heeft. Deze beschouwing is afkomstig van de bekende verlichtingsfilosoof Voltaire. Die stelde dat alle eeuwen op elkaar lijken in de immer weerkerende menselijke kwaadaardigheid die men er kan aantreffen. Dat deze invloedrijke denker dan toch een uithuizige vrouwenloper en oorlogstoker als Louis XIV tot boegbeeld van vooruitgang heeft uitgeroepen, kan verwondering opwekken. Er ligt dus blijkbaar meer achter de muren van Versailles verscholen dan we denken. In elk geval definieerde Voltaire deze vier eeuwen als die waarin de mens zich had onderscheiden, niet door zijn slechtheid, maar door zijn grootsheid. Dat we vandaag Voltaire zelf – samen met Diderot en Napoleon – als boegbeelden van de vijfde grote periode kunnen benoemen, is een gegeven dat de filosoof tijdens zijn leven onmogelijk had kunnen voorzien. Maar het zijn wel deze vijf tijdvakken die ons hebben gebracht tot wie we vandaag zijn. Tegelijkertijd voelen we ons ervan verwijderd als van geëmigreerde familieleden wier naam nog nauwelijks een gelaatstrek in onze herinnering kan oproepen.

Mijn grootvader maakte nog de tijd mee waarin ‘het vliegmachien’ mensen verbijsterde en schrik aanjoeg, en een voorbijsnellende stoomtrein nog tot het aanbod der simpele gemakkelijkheden behoorde. Hijzelf kon zich al niet meer inbeelden hoe het leven van zijn overgrootvader was geweest, die nog Napoleon had meegemaakt. Mede daarom is het allicht geen overbodige luxe om een algemene en allicht onvolledige schets te maken van dat nog veel verder verwijderde tijdperk waarin we ons zullen begeven in de volgende pagina’s. Louis XIV is tweeënzeventig jaar koning geweest. Een halve eeuw heerste hij als een absolutistische monarch. Hij was als het ware de uitvinder van het ancien régime. Merkwaaardig genoeg zijn in de tijd van de Zonnekoning tegelijkertijd ook de moderne staat, de samenlevingsvisie en het rationele, kritische denken ontstaan. Een denken waarvan uiteindelijk de verlichtingsfilosofen zoals Voltaire zelf ook de geesteskinderen zijn geweest. Het is een van de grote paradoxen van onze geschiedenis. In die tijd zijn de kiemen gezaaid van onze wortels, onze ankerpunten, onze vanzelfsprekendheden. In het perspectief van slechts driehonderd jaar zijn die allemaal echter bijzonder weinig vanzelfsprekend.

Voor aanvang van de periode die we hier gemakshalve ‘de eeuw van Louis XIV’ zullen noemen, bestempelden de verfijnde inwoners van Florence of Rome alle Noord-Europeanen en met name de grootste groep onder hen – de Fransen – letterlijk als ‘barbaren’. Onverdiend was die benaming niet helemaal. Frankrijk, met 20 miljoen inwoners tienmaal meer bevolkt dan de Republiek der Verenigde Provinciën en driemaal meer dan Engeland, was dan wel het belangrijkste land van Europa, het was zonder meer onderontwikkeld naar de normen van de tijd. Parijs had met zijn vierhonderdduizend inwoners geen drie monumenten die de moeite waard waren. Er hing een bijna ondraaglijke stank in de stad, waar mensen in modder en uitwerpselen baggerden en besmettelijke ziektes welig tierden. In tegenstelling tot de Italiaanse steden waren de straten vaak ongeplaveid, smerig en bij nacht onveilig. Even ruw was hun taal. Sinds mensenheugenis

EUROPA IN 1648

- Frankrijk
- Spaanse Habsburgers
- Oostenrijkse Habsburgers
- Heilige Roomse Rijk
- Grenzen van het Heilige Roomse Rijk na 1648

500 km

bedienden de modale Fransen zich van een erbarmelijk taaltje dat in niets te vergelijken is met de rijkdom van het verfijnde Frans dat we vandaag kennen, en dat in de eeuw van de Zonnekoning tot wasdom is gekomen. Oenig waren ze ook als het op handel en nijverheid aankwam. Buiten de Hanzesteden, de Vlaamse en Hollandse havensteden was handelsgeest en vooruitstrevend economisch denken alleen te vinden in het zuiden van Europa. Een oorzaak of misschien net het gevolg hiervan was dat de Fransen weliswaar een unieke maritieme toegang hadden tot zowel de Atlantische Oceaan als de Middellandse Zee, maar geen tien grote schepen die zeewaardig waren. Terwijl de elite van Italië rijkdommen opstapelde en kunsten sponsorde en Spanjaarden en Portugezen de vier windstreken veroverden, lieten de Franse vooraanstaanden zich in met toernooien en onderlinge twisten. Toen de karvelen van keizer Karel v allang het goud van Mexico naar Spanje hadden versjouwd, moesten de Fransen nog beginnen met de kolonisatie van Canada.

Het was dan ook sinds diezelfde keizer Karel dat het machtscentrum in de wereld bij het huis van Habsburg lag. Sinds zijn dood beheerste de Spaanse tak van de Habsburgers niet alleen Spanje en zijn kolonies, maar ook Portugal en de Lage Landen, Milaan en het koninkrijk Napels. De Oostenrijkse Habsburgers hadden Bohemen, Hongarije en natuurlijk Oostenrijk. Wenen deelde de lakens uit, vooral nadat de zwakke Spaanse koning Felipe iv Portugal weer kwijtraakte en vervolgens ook Roussillon en Catalonië. Duitsland met zijn honderden minivorstendommen was een lappendeken. De keizer van het Heilige Roomse Rijk huisde in Wenen en heerste over de Oostenrijkse erflanden, Hongarije en Bohemen, maar had steeds minder vat op de Duitse gebieden. Een belangrijke wereldspeler werden de Verenigde Provinciën, ook bekend als de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, waarvan het grondgebied grofweg overeenstemde met het huidige Nederland. Het was een kleine republiek met 2 miljoen inwoners, maar bezeten door calvinisme en koopmansgeest, en voorzien van een vloot die groter was dan die van Spanje en het maritiem

Louis xiv in 1648. De tienjarige zit dan al vijf jaar op de troon onder regentschap. Zes jaar later, in 1654, zal hij gekroond worden.

(Olieverf op doek door Henri Testelin, 1648, paleis van Versailles)

zeer actieve Engeland. De Zuidelijke of Spaanse Nederlanden – waarvan het grondgebied grofweg overeenstemde met het huidige België – bleven Spaans bezit. En dan je had ten slotte dus het rijk van de Franse Bourbonkoningen. Maar ondanks zijn vele inwoners en uitgestrekte grondgebied kon je dit land niet bestempelen als een supermacht. Van een echt Frankrijk was trouwens nauwelijks sprake. Lotharingen was pas onder Louis XIII in 1632 bij Frankrijk gekomen. Grote delen zoals de Franche-Comté en Savoye waren onafhankelijk. Havens zoals Duinkerken en lange tijd ook Calais vielen onder Engelse controle en belangrijke steden als Metz, Valenciennes en Lille waren niet in Franse, maar in Spaanse handen en behoorden tot de Spaanse Nederlanden.

Bijzonder zwakke en moeilijk verdedigbare landsgrenzen had Frankrijk dus. Maar binnen die grenzen zelf lag de heerschappij niet eens in handen van de koning. Die had nauwelijks geld, moest bedelen om krediet bij buitenlandse geldschietters en kon niet anders

DE LAGE LANDEN - 1700

- Spaanse Nederlanden
- Verenigde Provinciën
- Frankrijk
- Prinsbisdom Luik
- Huidige grenzen

50 km

dan de macht delen met de grote adellijke geslachten. Zij waren het die de lakens uitdeelden in de regio's die ze bezaten en controleerden. Beschermd door slotgrachten, kerkelijke instemming en eeuwenoude tradities leefden ze daar als vorsten, onderdrukten hun bevolking, en verplichtten de miljoenen boeren om de fortuinlijkste delen van hun oogsten af te staan. Verkeersaders hadden de Noord-Europese landen nauwelijks, de wegen lagen erbij als junglepaden en werden onveilig gemaakt door struikrovers. Steden kenden nauwelijks ordehandhaving, want een echt politieapparaat bestond niet. Eenge-maakte munten, uniforme maten en gewichten, een coherente recht-spraak en een algemeen erkend rechtssysteem, men kende het niet. De lokale macht besliste zoals het haar goeddunkte. Vele landen en regio's bevonden zich in die situatie, maar met name Frankrijk was al eeuwenlang slecht geregeerd. Godsdienst werd fanatisch beleefd. Mensen schreven nog brieven naar de paus met het verzoek hun overleden dierbaren te bevrijden uit het vagevuur. Wetenschappelijke waarheidsvinding was het gros der mensen onbekend. De Bijbel was bron van alle kennis. Wanneer aan het begin van de zestiende eeuw zich ongeveer elke tien jaar hongersnoden en epidemieën voordeden die de bevolking decimeerden, was de oorzaak daarvan Gods wrake. Een andere was ondenkbaar.

In deze duisternis putte men zekerheid uit het geërfde vertrouwen dat de kerk wist hoe het moest. De eigen kerk dan wel, nooit de andere. Voortdurend werd het land dan ook geteisterd door religi-euze conflicten tussen katholieken en protestanten, de zogenaamde hugenoten. Burgeroorlogen waren in de zestiende eeuw aan de orde van de dag. Op een keer duurde zo'n gewapend conflict zelfs dertig jaar lang. Afschuwelijk hoogtepunt van die strijd was de Bartho-lomeusnacht. In de nacht van 23 op 24 augustus 1572 werden in Parijs duizenden hugenoten uit hun huizen gesleept door katholieke stadsgenoten, of door de straten achtervolgd, en genadeloos als wilde honden afgeslacht. De straten kleurden letterlijk rood van het bloed van vele duizenden doden. Het geweld verspreidde zich de maanden

daarna over heel Frankrijk en kostte naar schatting tussen de dertig- en zeventigduizend hugenoten het leven. Nodeloos te zeggen dat dit diepe sporen heeft nagelaten in de Franse samenleving. Afgezien van die godsdienststrijd ging de adellijke stand zich eveneens te buiten aan nutteloos geweld. Door oorlogszucht en grootsheidswaan gedreven putten edellieden zich uit in duels waarin ze vaak elkaars leven, maar ook dat van vele anderen verwoestten. Dankzij deze postmiddeleeuwse dommigheden stierven in de jaren voorafgaand aan het rijk van Louis XIV meer Franse edelen door de hand van een landgenoot dan in een oorlog met de buitenlandse ervvijand Spanje.

Dat was geen goede voedingsbodem voor intellectuele vooruitgang. Aan de grote uitvindingen hebben de Fransen in de middeleeuwen en de renaissance nauwelijks deel gehad. De boekdrukkunst, het buskruit, telescopen en kompas, het is allemaal elders uitgevonden. Grote denkers zoals Montaigne, De La Boétie, Pascal en Descartes waren eerder uitzondering dan regel. Meer dan bij wetenschappers ging men te rade bij sterrenwichelaars en duivelbezweerders. Bij de honderden waren ze te vinden. Franse rechtbanken lieten zich nog in met het berechten en veroordelen van tovenaars en heksen, een gebruik waarvan men in de zeventiende eeuw in Amsterdam of Brussel toch stilaan was afgestapt. Zelfs onder de beroemde kardinaal Richelieu, regeringsleider onder Louis XIII, werden regelmatig mensen ter dood veroordeeld uit bijgeloof. De pastoor van Loudun werd levend verbrand op betichting van tovenarij. In het koninklijke justitiehuis van het Grand Châtelet te Parijs werd in 1610 een man ter dood veroordeeld omdat een van zijn paarden merkwaardige kunstjes kon vertonen zoals die op elke jaarmarkt werden opgevoerd. Man én paard gingen de brandstapel op. Nee, toen Louis XIV op 5 september 1638 het levenslicht zag, was Frankrijk bepaald geen lichtend baken in de vaart der volkeren. Dat hij ondanks die gebrekkige omstandigheden uiteindelijk zijn eeuw de eeuwige glans van Versailles zou geven, maakt hem het waardige onderwerp van een uitgebreide vertelling.

Felipe III
koning van Spanje
(1578-1621)

Felipe IV
koning van Spanje
(1605-1665)

Anna van Oostenrijk
Koningin van Frankrijk
(1601-1666)

Louis XIII
Koning van Frankrijk
(1601-1643)

Leopold I
Rooms-Duitse Keizer
(1640-1705)

Margareta María Teresa
van Oostenrijk
(1651-1673)

Carlos II
koning van Spanje
(1661-1700)

Maria Theresia van
Oostenrijk
Koningin van Frankrijk
(1638-1683)

Louis XIV
Koning van Frankrijk
'De Zonnekoning'
(1638-1715)

Athénaïs de Montespan
(1640-1707)

Jozef I
Rooms-Duitse Keizer
(1678-1711)

Karl VI
Rooms-Duitse Keizer
(1685-1740)

Louis de France
Le Grand Dauphin
(1661-1711)

Françoise d'Aubigné/
Scarron
Madame de Maintenon
(1635-1719)

Louise de La Vallière
(1644-1710)

Louis-Auguste de Bourbon
hertog du Maine
(1670-1736)

Louis-César de Bourbon
(1672-1683)

Louise-Marie-Anne de
Bourbon
(1674-1681)

Louis de Bourbon
(1665-1666)

Philippe de La Baume Le Blanc
(1665-1666)

Marie-Anne de
Bourbon
Prinses de Conti
(1666-1739)

Louis de Bourbon
Graaf de
Verandaouis
(1667-1683)

Louis de France
hertog de Bourgogne
(1682-1712)

Elisabetta Farnese
Tweede echtgenote
(1692-1766)

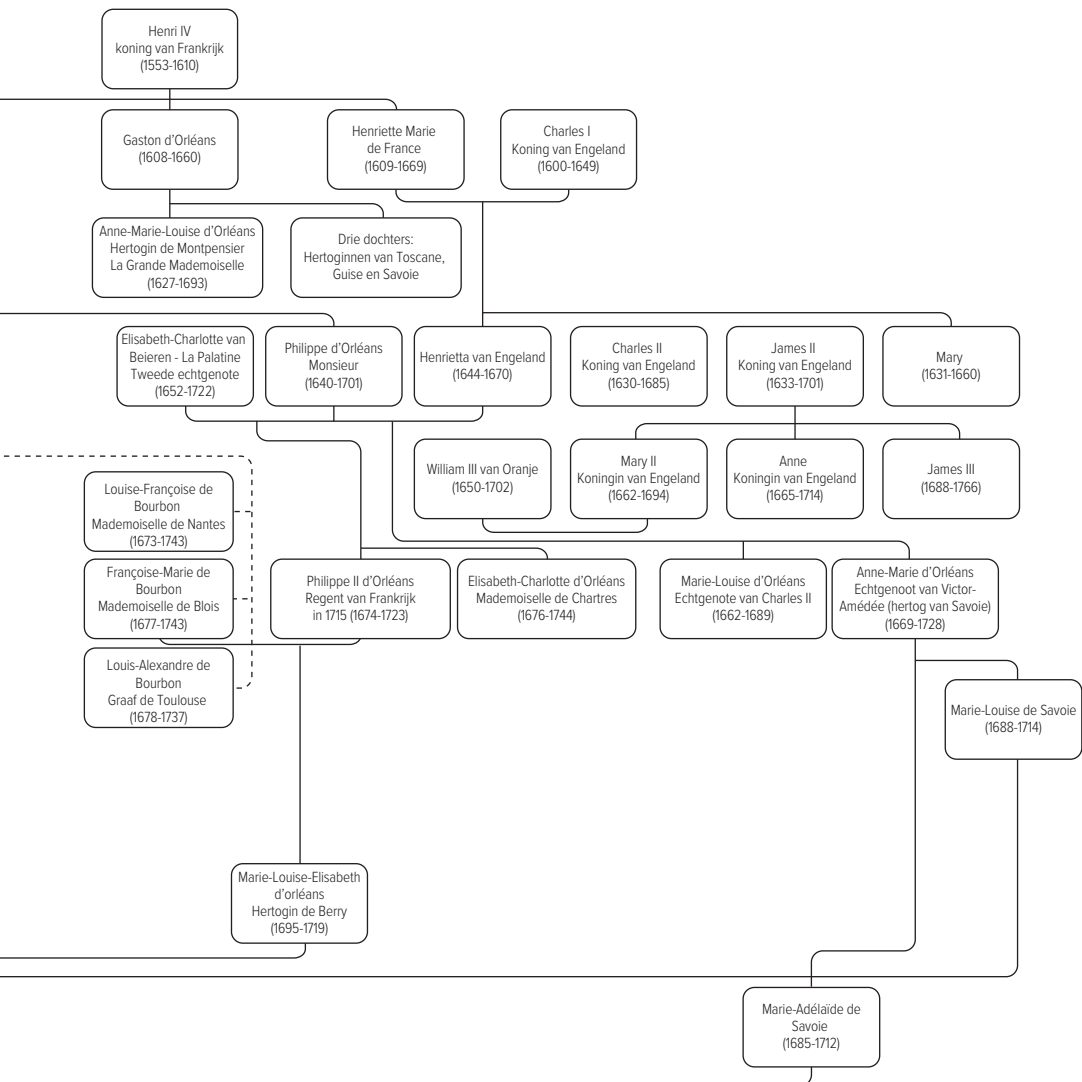
Philippe V de France
Koning van Spanje
(1683-1746)

Charles de France
Graaf de Berry
(1686-1714)

Louis
Hertog van Bretagne I
(1704-1705)

Louis
Hertog van Bretagne II
(1707-1712)

Louis Hertog d'Anjou
Louis XV
(1710-1774)

1

De wil van de kardinaal

Een kardinaal die een politiek probleem wil oplossen met seks. Niets minder dan deze tegenstrijdige bundeling van factoren lag aan de basis van het embryo dat de wereld later zou verbazen onder de naam Louis XIV. Toen het koningskind verwekt werd tussen de lakens van de koninklijke slaapkamer in het Louvre, lag daar geen wilde hartstocht, maar plichtmatige copulatie aan ten grondslag. Al achttien jaar lang hadden de echtelieden – koning Louis XIII en zijn echtgenote Anna van Oostenrijk – niet meer met elkaar de liefde bedreven. De zin daartoe ontbrak, om diverse redenen. Kardinaal Richelieu, het brein en de feitelijke leider van het land, zag daar een aanzwellend gevaar in. Zijn zorg betrof niet het echtelijk ongeluk van de vorsten, maar de ontbrekende troonopvolging in dit strategisch zeer belangrijke politieke huwelijk. Richelieu, zelf een geestdriftig beoefenaar van de clandestiene wip, wist waar het aan lag. Seks doe je graag, of je doet het niet. Alle begin is moeilijk, zeker in de lichamelijke liefde. Maar voor Anna van Oostenrijk – die feitelijk de dochter van de Spaanse koning was – en Louis XIII gold die stelling toch wel in het kwadraat. Toen beiden in 1615 op veertienjarige leeftijd met elkaar in de echt verbonden zouden worden, had Louis' autoritaire Florentijnse moeder Maria de' Medici beide kinderen bevolen dat ze het huwelijk per direct, op de dag van hun eerste ontmoeting, moesten consumeren. De regerende koningin wilde er op die manier voor zorgen dat niets nog de moeizaam bereikte Frans-Spaanse alliantie in de weg kon staan. Beide onervaren tieners moesten dus het bed in, en

wel in het bijzijn van de koningin-moeder en andere hooggeplaatsten. Zo wilde de traditie. Dat leidde tot een traumatiserend gestuntel in het ledikant, een gebeurtenis waaraan beide jongelingen slechts een diepe walging voor elkaars fysieke nabijheid over hielden. Dat de koning een naargeestige somberling was en zijn vrouw een bron van levenslust, zal niet geholpen hebben in de volgende jaren. Bovendien bleek Louis eigenlijk beter overweg te kunnen met mannen. Wuf-te edellieden, maar ook zijn koetsier, zijn hondenopzichter, en zelfs een kapelaan werden betrokken in ondeugende spelletjes.¹ Een echte seksuele opvoeding kreeg hij uiteindelijk vooral van een van zijn mentors, hertog de Luynes. Met deze vijftien jaar oudere hoveling deelde hij veel meer dan alleen maar de passie voor de jacht. Eenmaal gehuwd, was seks met Anna een gedachte die niet in hem leefde. Dat pijnlijke feit bleef niet onbekend. Biechtvader Arnoux en zelfs de pauselijke nuntius hadden hem al aangemaand om zijn echtelijke verplichtingen na te komen. Tevergeefs. De koninklijke afkerigheid van vrouwen zou pas beteren nadat De Luynes een stunt uithaalde. In de hoop dat dit tot de nodige prikkelingen zou leiden, had de hertog hem zover gekregen om de eerste copulatie bij te wonen van de pas gehuwde Mademoiselle De Vendôme, bastaarddochter van zijn vader Henri IV, met hertog D'Elbeuf. Er is ons zelfs een dialoog bewaard gebleven over dat gedenkwaardige moment. 'De koning neemt plaats op de bedrand van de gehuwden, en zijn halfzuster zegt tegen hem: "Volg mijn voorbeeld maar, sire, en doe hetzelfde met de koningin."' Zo staat het te lezen in een geheim rapport van de toenmalige Venetiaanse ambassadeur Angelo Contarini, die bijzonder goede bronnen had aan het hof en alles doorbriefte aan zijn regering.²

Het plan van De Luynes bleek warempel vruchten af te werpen. Een dag later, op 15 januari 1619, gebeurde het. Maar slechts alleen omdat de hertog zijn koning om middernacht onder zachte dwang de slaapkamer van Anna in had geduwd, waar men uiteindelijk Louis XIII huilend als een gestraft kind naar binnen zag schuifelen. Het hele gebeuren is ons in detail beschreven door de koninklijke lijfarts Jean

Héroard, die elke dag notitie hield van alles wat de koning deed, wat hij at, wanneer hij naar de mis ging, hoe hij gedroomd had en dus ook wat er in zijn intiemste ogenblikken geschiedde. Héroard beweert dat de koning die nacht zijn vrouw tot tweemaal toe genomen heeft. ‘Haec omnia nec inscio,’ staat er in zijn dagboek te lezen. Wie zijn Latijn niet vergeten is, weet dat wanneer een eerste negatie wordt opgeheven door een tweede negatie, dit de bewering nog meer kracht geeft. ‘Ik weet het met absolute zekerheid!’ meldt de goede dokter ons dus. Wat zal de toegewijde Héroard zich vervolgens in de haren hebben gekrabd. Want er volgden enkele miskramen en al gauw ging het weer de verkeerde kant op. Achttien jaar lang zou de koninklijke roede niet meer thuis geven. Maar er waren veel belangrijker problemen met dit huwelijk.

Louis XIII (1601-1643), koning van Frankrijk en vader van Louis XIV.

(Gravure door Crispijn van de Passe, Rijksmuseum, Amsterdam)

Anna van Oostenrijk (1601-1666), echtgenote van Louis XIII en moeder van Louis XIV.
(Ets en gravure door Jacob Louys, ca. 1644, Rijksmuseum, Amsterdam)

Kardinaal Richelieu (1585-1642) werd in 1624 de belangrijkste minister van Louis XIII. Hij begon het proces waarbij de macht van de adel ingrijpend ingeperkt werd om zo een sterke, gecentraliseerde staat uit te bouwen.
(Gravure door Michel Lasne, Rijksmuseum, Amsterdam)

Anna van Oostenrijk, wier *joie de vivre* en elegante handen uitstekend geportretteerd zijn door Rubens en Mignard, was een vrouw die graag koketteerde en die het leven beschouwde als een eindeloos feest. Maar de naargeestigheid van haar echtgenoot en het uitblijven van een kind zetten haar positie aan het hof al snel onder druk. Een feest werd het dus niet bepaald voor de Spaanse. Ze voelde zich miskend door haar echtgenoot en stuitte in diens omgeving op rauwe onverschilligheid. Met name het hart van Richelieu, dat van gietijzer was, wilde maar niet beroerd raken door de ellende van de koningin. De echtelijke onenigheid werd echter extra bezwaard door de politieke omstandigheden. Anna van Oostenrijk had haar huwelijk te danken aan de wil van haar Habsburgse vader Felipe III van Spanje en de Franse regentes Maria de' Medici om een sterk katholiek blok in het woelige, door godsdiensttwisten verdeelde Europa te smeden. Maar intussen voerde kardinaal Richelieu wel ongenadig strijd tegen die andere tak van het Habsburgse huis, de Oostenrijkers. Dat zinde Anna geenszins. De relaties met de machtige kardinaal verslechterden dan ook zienderogen. Sluw en meedogenloos zocht Richelieu een gelegenheid om haar in diskrediet te brengen. Die bood Anna hem zelf op een presenteerblaadje aan.

Het geschiedde in de lente van 1625. Toen trad Louis' zuster Henriette Marie in het huwelijk met de koning van Engeland. In het kader van de diplomatieke verrichtingen die deze belangrijke verbintenis omringden, maakte Anna kennis met de Engelse gezant, de hertog van Buckingham. Zoals het gebruik het voorschreef, werd de uitgehuwde Henriette Marie tot de grens begeleid door haar familie, alvorens overgedragen te worden aan de buitenlandse echtgenoot. Anna was meegereisd namens Louis XIII. Zelf was die in Parijs gebleven. De Franse koningin, die naar verluidt wel vaker op mooie mannen viel als haar onmachtige echtgenoot uit de buurt was, heeft Buckingham de hele reis lang blikken toegezonden die geen nadere uitleg behoeften. En vice versa. Het was Anna's boezemvriendin, hertogin de Chevreuse, opgevallen dat er tussen haar koningin en

de mooie Buckingham onblusbare vonken over en weer sprongen. Tijdens een tussenstop in Amiens op 14 juni rekende De Chevreuse het dan ook tot haar taak om beiden af te zonderen van de rest van het hof, in de tuin van het bisschoppelijk paleis. Volgens de dagboeken van Anna's kamerheer Pierre de La Porte heeft de Engelse hertog zich op die plek niet laten opmerken als een twijfelaar. Tijdgenoot Tallemant des Réaux, via wiens pen menig schandaaltje zich een weg naar de openbaarheid heeft gewurmd, schreef dat Buckingham 'de koningin van achteren greep en haar billen van elkaar scheidde'.³ De La Porte meende zelfs een kreetje te hebben gehoord uit de mond van zijn meesteres, al wist hij niet te vertellen van welke aard dat geluid precies was. Seconden – of waren het minuten? – later snelden enkele hovelingen toe. Nog voordat iemand de ernst van de feiten kon inschatten, was de hengstige hertog alweer door de achterpoort van de bisschoppelijke lusttuin verdwenen. Niemand kon dus getuigen of het hier was gebeven bij een innige kus, of dat er een meer ingrijpende toenadering had plaatsgevonden in het genre zoals beschreven door Tallemant des Réaux. Enkele dagen later stak Buckingham samen met Henriette Marie het Kanaal over. Maar het kwaad was geschied. Aan alle Europese hoven werd het incident van Amiens druk besproken.

Al was Louis XIII dan geen groot minnaar van zijn vrouw, dit was toch wel een meer dan ernstige aantasting van zijn ego. Prompt werd de hertog van Buckingham gepromoveerd tot persona non grata op Franse bodem. Dat hij en Anna elkaar daarna nog gezien hebben, is haast ondenkbaar, al heeft de grote romancier Alexandre Dumas dat eeuwen later natuurlijk heel anders voorgesteld in zijn onvolprezen *De drie musketiers*. Vast staat wel dat vanaf het incident van Amiens de temperatuur bij het koningspaar diep onder het vriespunt dook. Anna werd gemeden, onderging allerlei vernederingen en voelde zich meer dan ooit de buitenlandse indringster, voor wie Richelieu haar eigenlijk al vanaf dag één had aangezien. In hun onderlinge correspondentie bestempelden koning en kardinaal haar als 'la chesnelle'

(het kettinkje), vanwege haar eindeloze collectie parelkettingen. Van de weeromstuit en onder de invloed van haar kwade geest, hertogin de Chevreuse, ging Anna in het defensief. Beiden intrigeerden aan het hof tegen Richelieus internationale politiek, meer bepaald die jegens de Habsburgers. Aangezien het hof vergeven was van Richelieus spionnen, bleef de kardinaal niet onkundig van dit feit. Meer en meer leek het hem dat er een geheim agente in de hoogste regionen vertoefde, al was dat een bewering die zelfs Richelieu niet hardop durfde te opperen. Dat zou spoedig veranderen.

Verraad

Gefrustreerd en wanhopig als ze was, trad Anna in verbinding met haar Spaanse familie, waarmee de Franse kroon intussen allang niet meer op goede voet stond. Het begon met het schrijven van onschuldige, geheime briefjes naar Madrid, maar eindigde met hoogst gevaarlijke internationale correspondentie met Frankrijks vijanden. In 1635 was het namelijk tot een oorlog gekomen tussen Frankrijk en Spanje, Anna's vaderland. Ondanks dat gewapende conflict bleef de Franse koningin haar clandestiene correspondentie met Madrid volhouden, wat op den duur ook werd opgemerkt door Richelieus spionnen aan het hof. De kardinaal woog zijn opties af. Van staatsgeheimen werd ze ver gehouden, dus die kon ze alvast niet verklappen. Maar dat ze onophoudelijk in contact trad met haar broer, koning Felipe IV van Spanje, met haar andere broer Fernando, gouverneur van de Spaanse Nederlanden, met de voormalige Spaanse ambassadeur graaf de Mirabel, met de Engelse gezant te Parijs Gerbier, dat alles was meer dan een brug te ver. Richelieu kwam in actie. Tot grote ontstentenis van het hof verrichtten zijn musketiers huiszoekingen in het klooster van Val-de-Grâce, waar de koningin zich soms terugtrok om rustig haar brieven neer te pennen. Kamerheer De La Porte, die als haar postbode optrad, werd voor eenzame opsluiting verwezen naar de Bastille. De persoonlijke vertrekken van de koningin in Chantilly werden uitgekamd. Er werd zelfs verteld dat kanselier

Séguier het daar had klaargespeeld om zijn hand in haar corsage te steken, op zoek naar een verborgen brief. Men legde hier letterlijk dus de hand op niemand minder dan de achterkleindochter van keizer Karel. Geen geringe daad. Anna van Oostenrijk, koningin van Frankrijk, stond op de rand van de verstoting, de berechting wegens hoogverraad misschien zelfs. Even leek het dat Louis XIII niet goed wist wat hij met deze hoogst delicate situatie aan moest. Over naar Richelieu, die tenslotte het probleem op tafel had gelegd en het dus gebruikelijkerwijze ook moest oplossen. ‘Majesteit, de voeten van een koning zijn niet gemaakt om achteruit te gaan,’ placht de kardinaal tegen zijn koning te zeggen. Maar Louis XIII bedacht, in een zeldzame bui van schranderheid, dat het kielhalen van zijn vrouw niet de beste manier was om het probleem te regelen. Peinzend masseerde de onafscheidelijke tandem enkele dagen de sikharen – ieder de eigen – om tot de gemeenschappelijke conclusie te komen dat ze haar het best konden temmen, maar niet vernietigen. Zo gezegd, zo gedaan. Zoals het past bij een gestraft schoolmeisje, dwong Richelieu de koningin uiteindelijk om langs schriftelijke weg haar diepe spijt uit te drukken over haar gedrag. Als een goedmoedige patriarch gaf Louis XIII vervolgens te kennen hiermee genoegen te nemen. Hij meldde haar geen wrok te koesteren en verder te leven ‘zoals het een goede koning en goede echtgenoot betaamt’.

Maar onder het rode kardinaalskeppeltje kwam het politieke brein nooit tot rust. Richelieu, steeds begaan met het hogere staatsbelang, dacht aan de lange termijn. De kroon verkeerde in slecht vaarwater. Enerzijds toonde Spanje zich een taaie klant, anderzijds was ook de binnenlandse situatie onstabiel. De hoge adel liet zich nog steeds niet zijn middeleeuwse privileges en macht ontnemen en bleef het koninklijk gezag ondermijnen. En vooral: er was nog steeds geen troonopvolger. Dat was des te zorgwekkender omdat Louis XIII om de haverklap ziek was en zich daarbij al een paar keer in levensgevaar had bevonden. Richelieu had er zijn levenswerk van gemaakt om onder het bewind van de goed meewerkende Louis het land uit zijn

middeleeuws miserabilisme te verheffen en een staat met een sterk centraal gezag te geven. Dat werk was nog lang niet af. Wat als Louis kinderloos stierf, wie zou dan koning worden? De kardinaal zag de bui al hangen in de persoon van Gaston de France, hertog D'Orléans, jongere broer van de koning en notoir relschopper. Een persoon die slordig omsprong met zijn goede naam. Behept met onstandvastigheid en een gemoed vol kwade drift was Gaston niet bepaald de gedroomde figuur die Richelieu in gedachten had als mogelijk nieuwe koning. Telkens als zijn broer de koning op het ziekbed had gelegen, keek Gaston grinnikend toe vanuit de coulissen, in de vaste hoop om zo snel mogelijk de kroon naar zich toe te kunnen trekken. Elke dag zonder nieuws over een zwangerschap in het Louvre was er een die hem dichter bij dat doel bracht. Een paar keer had Gaston zelfs gecomplotteerd tegen het bewind. Telkens had de deskundige hand van Richelieu hem met gemak tegen kunnen houden en de zaak in de doofpot gestopt. Telkens was het echter ook een bewijs van naderend onheil geweest. Als de troon in de klauwen van dit ongeleid projectiel kwam, zou Frankrijk de gewisse ondergang tegemoet gaan, zo wist Richelieu. Met zo'n onbenul als koning zouden ze snel de duimen moeten leggen voor zowel Spanje als de 'Grands', de hoge edellieden. Al het goede werk van de afgelopen jaren zou tenietgedaan worden, zo meende de kardinaal. Die was er natuurlijk de man niet naar om roemloos de geschiedenis in te gaan. Daarom besloot hij er alles aan te doen om Gaston d'Orléans te houden op de plek die hem toekwam, namelijk het verdomhoekje.

De rode eminentie zag maar één oplossing: koning en koningin dienden zich ten spoedigste met elkaar te verzoenen, en wel op de intiemste wijze. Zachtjes waste hij beide echtelieden de oren. In bedekte termen kreeg Louis te horen dat hij zoveel mocht stoeien met fraaie heertjes als hij wilde, maar zorgen voor een opvolger behoorde nu eenmaal tot de essentiële taken van een vorst. Anna van haar kant werd aangemaand om zich ter zake zo gediensstig mogelijk op te stellen, wat ze ook deed. Ze was behept met veel politiek verstand

Gaston d'Orléans, de jongere broer van Louis XIII.

en begreep dat het krijgen van een kind de enige manier was om koningin te blijven en een einde te maken aan deze decennia durende nachtmerrie. Maar nog steeds verscheen de koning niet op het strijdtoneel der liefde. Anna deed toch het nodige: bedevaarten en gebedsstonden volgden elkaar op. Achtereenvolgens werden Sint-Anna, Sint-Franciscus, Sint-Leonard en Sint-Norbert aangeroepen. Het uiteindelijke antwoord kwam ten slotte van God op aarde, in de hoedanigheid van Richelieu. In bewoordingen die een kardinaal het schaamrood naar de wangen zou stuwen – maar niet deze Richelieu – legde hij op een rustige avond in het kasteel van Saint-Germain het koningspaar uit dat het staatsbelang een hervatting van de seksuele activiteiten vereiste. En warempel, Gods wil geschiedde.

Dat blijde gebeuren zou zich afgespeeld hebben op een datum die *La Gazette*, een Parijse krant, in februari 1638 met precisie meende te kennen. Op de avond van 5 december 1637 had de vorst zich namelijk in Parijs bevonden, waar hij net een bezoek aan het klooster van de visitandinnen had afgelegd. Plots brak een daverend onweer los. Geen

weer om een hond door te jagen, laat staan een koninklijke karos. Er was geen doorkomen aan. Maar de meubels – die indertijd overal de koning vergezelden waar hij zich begaf – waren intussen al onderweg naar het kasteel van Saint-Maur, waar hij die nacht geacht werd te verblijven. Waar nu heen? Volgens de overlevering kwam kapitein Guitaut van de musketiersgarde met de oplossing voor de dag. ‘Sire, u zou kunnen gaan dineren en overnachten bij Hare Majesteit de koningin in het Louvre,’ bracht Guitaut uit. De vorst was met stomheid geslagen. Veel anders zit er niet op, moet hij vervolgens gedacht hebben. Op naar het Louvre, en zelfs naar de koninklijke slaapkamer, waar het koningspaar die nacht in verzoening en vol overgave de geslachtsdaad stelde. Terwijl buiten donder en bliksem heersten, werd een kind verwekt, mede trouwens dankzij de aanhoudende gebeden die intussen in alle kloosters van Parijs ten hemel werden gezonden, ingelicht als ze waren door de enthousiaste visitandinnen. Na drieëntwintig jaar huwelijk kon eindelijk de zwangerschap van koningin Anna aangekondigd worden.

Welke grootsheid was hier aan het werk geweest? De aanstaande koning was verwekt onder begeleiding van godsvrucht en ontketende natuurkrachten. De lezers van *La Gazette* en alle anderen lustten wel pap van dit verhaal. Dat echter geenszins klopte, omdat het verzonnen was door de propagandisten van Richelieu, die zoals altijd paraat stond om het aardse met het goddelijke in een fraai sprookje te versmelten. We weten nu dat Louis XIII en Anna van Oostenrijk tussen 9 november en 1 december samen in het kasteel van Saint-Germain waren. Vervolgens reisden ze samen naar Parijs. Op 2 december ging de koning naar Crosne (en niet naar Saint-Maur) en op die legendarische vijfde december zat hij op zijn eentje te kniezen voor het haardvuur van zijn jachtkasteel in Versailles, waar het overigens die dag geen seconde heeft geonweerd. Naar alle waarschijnlijkheid, zo weten we van de koninklijke lijfarts Bouvard, is Louis XIV verwekt ergens tussen 23 en 30 november 1637.⁴ Wie trouwens de terechte twijfel zou koesteren of Louis XIII wel het vaderschap van Louis XIV

mocht opeisen, kunnen we uit de droom helpen. Op geen enkel moment heeft de toch overjaloerse en akelig wantrouwige Louis XIII de geringste blijk van twijfel getoond over de zaak. Begrijpelijk was dat. Want na het incident van de huiszoeking werd Anna dag en nacht bespioneerd en geschaduwd. Geen stap kon ze verzetten zonder medeweten van Richelieus heimelijke waarnemers. Men mag met gerust gemoed aannemen dat ze in die omstandigheden niet tot overspel in staat is geweest.

De door God gegevene

Op een hoogte boven een meander van de Seine en omzoomd door de eerste bomen van het bos van Laye bevond zich het kasteel van Saint-Germain. Het was nauwelijks twintig kilometer ten westen van Parijs gelegen en was al meer dan honderd jaar een geliefkoosde pleisterplaats van de Bourbonkoningen. Een vergezicht bood de aanminnige aanblik van de Seinevallei, de groene vlakte van Vésinet, alsook de beboste top van een heuvel die men de Valérien noemde. Naar het voorbeeld van de Villa d'Este in Tivoli hadden de koninklijke bouwmeesters hier een reeks 'Italiaanse' terrassen aangelegd, die stapsgewijs afdaalden tot in de vallei. Overal kon men stuiten op verrassende fonteinen of zich vergapen aan grotten waarin Neptunus en andere goden de wandelaar in hun ban hielden. Het was in dit gratievolle decor dat op 5 september 1638, in de kamer van de koning, het langverwachte kind ter wereld kwam. De avond tevoren had Anna om elf uur 's avonds de eerste weeën gevoeld. Om vier uur 's nachts had zich een hijgende kardinaal De Lisieux aangemeld om een snelle mis op te dragen in de kamer. Daarna is ze geen moment meer alleen geweest. Zoals gebruikelijk moest de koningin immers bevallen in het bijzijn van getuigen, zoals alle prinsessen van koninklijken bloede, alsmede de grootofficieren van de kroon. Je wist maar nooit of er bedrog in het spel was. Ook Louis XIII was aanwezig. Handenwrijvend, uitgeput en ongerust. Helemaal zichzelf eigenlijk. Drie dagen eerder had de ziekelijke koning nog met zware koorts te

bed gelegen. Geen wonder dat de lijfartsen hem om elf uur, tijdstip van het middageten, hadden aanbevolen om wat voedsel tot zich te nemen. Terwijl Anna kreunend en zwetend de weeën trotseerde, was haar man dan toch maar naar de eetkamer gewandeld. Waar hij een halfuur later werd opgeschrikt door hofdame De Seneçay. ‘Het is een dauphin! Een dauphin!’ riep ze uit. Op die manier had hij de belangrijkste gebeurtenis uit zijn leven dan toch nog gemist. Maar ontroerd was hij, en vooral blij dat het kind van het geliefkoosde mannelijke geslacht was. Wie dat belangrijke feit ook had opgemerkt, maar veel minder reden tot vreugde had, was broer Gaston d’Orléans. De geboorte had hem in één klap gedegradeerd van de eerste naar de tweede plaats in de lijst van troonopvolgers. Gastons situatie zou bovendien nog verslechteren. Twee jaar na de geboorte van Louis XIV, kreeg die er een broertje bij, Philippe genaamd. Getuigen zagen hoe Gaston zijn best deed om zijn ware gevoelens te verbergen. Al kon niemand inschatten of de balorige Gaston zich in gedachten wel degelijk bij de feiten had neergelegd. Maar dat het nooit innige liefde zou worden tussen de pasgeborene en oom Gaston, stond in de sterren geschreven.

Meteen vertrokken vanuit Saint-Germain tientallen koeriers om het blijde nieuws overal in het land uit te bazuinen. Met de snelheid van een brandende lont bereikte de tijding Parijs. Daar werden drie dagen lang vuurwerken en feesten aangericht. Er volgde natuurlijk een Te Deum in de Notre-Dame en processies doorkruisten elke parochie van de hoofdstad. Richelieu, die in Saint-Quentin bij het leger verbleef, was weer goed voor een bevlogen boodschap aan zijn koning: ‘Aangezien dit kind u door God is gegeven [je vraagt je oprecht af of de kardinaal hiermee zichzelf bedoelde], heeft hij de wereld een kind geschonken dat grootse dingen zal verrichten.’ De jonge Louis werd al gauw Louis-Dieudonné genoemd, de door God gegevene. Een teken van God, zo dacht de modale onderdaan, dat het gedaan was met de onophoudelijke twisten, de occulte kliekvorming en de oorlogen. Voortaan zou alles weer goed gaan. Richelieu kende de

regels van de propaganda even goed als die van de Bijbel. Al vanaf zijn geboorte werd dus zorg gedragen voor een bepaald imago dat de toekomstige koning moest worden aangemeten. Imagovorming zou later de rode draad in zijn leven worden. Nog voordat hij kon lopen, werd de nieuwe koning al lof toegezwaaid in preken, toespraken en gedichten, waaronder Latijnse verzen van de in Frankrijk wonende Italiaanse filosoof Tommaso Campanella. Die omschreef de baby als een soort messias tijdens wiens leven de gouden tijden zouden terugkeren.⁵ Een geldelijke toelage vanwege Richelieu was overigens niet vreemd aan Campanella's dichterlijke lofzang. Intussen onderhield de pasgeborene zich, blond en krachtig, met een onophoudelijk zuigen aan de tepels van zijn voedsters. Die kreunden soms van de pijn. Tot zevenmaal toe moest er een nieuw slachtoffer aangevoerd worden. Zijn honger bleek niet te stillen. Een feit dat de Zweedse ambassadeur een wel heel profetisch grapje ontlokte: 'Als hij zo doorgaat, raad ik de buurlanden van Frankrijk aan om zich toch wat zorgen te maken over zulke vroegtijdige gulzigheid.'⁶

Michel le Tellier (1603-1685) was een vertrouweling van kardinaal Mazarin en zou na zijn aanstelling meer dan veertig jaar onafgebroken in de Franse regering zetelen.

(Gravure en ets op papier door Frits Ohrloff, Rijksmuseum, Amsterdam)

Het was maar net op tijd dat de door God gegevene zijn opwachting had gemaakt. Want de gezondheid van Louis XIII ging gestaag achteruit, tot ontzetting van Richelieu, met wie het ook al niet meer opperbest ging. De enige van wie de positie verbeterde, was koningin Anna. Weliswaar hing er binnen de politieke driehoeksverhouding aan de top nog steeds een terneerdrukkende sfeer van wantrouwen, maar haar status als koningin-moeder maakte haar nu zo goed als on-aantastbaar. Wat niet belette dat ze voortdurend gesteggel had met de kardinaal. Inzet was natuurlijk de opvoeding van de troonopvolger. Ondanks het feit dat Richelieu de organisatie van de opvoeding van de kleine prins naar zich toe had getrokken, zocht de troonopvolger toch vooral zijn heil tussen de rokken van zijn moeder. Doodsbang was hij van zijn sombere vader, die de glimlach al sinds lang had vervangen door het optrekken van een mondhoek en er op zijn veertigste al uitzag als een venijnige grijsaard. Zijn zoontje verafschuwde hem. Trachtte Louis XIII de affectie van zijn zoon terug te winnen door spelletjes met hem te spelen of gekke gezichten te trekken? Nee, dat lag niet op zijn pad. Uitbundige vaderlijkheid was vreemd aan de man die als kind zelf nog gezeseld was door zijn opvoeders vanwege zijn balsturig gedrag. Wat wel paste bij zijn karakter, was wrokkige jaloeersheid ten opzichte van zijn echtgenote. 'Ik ben zeer ontevreden over het gedrag van mijn zoon,' schreef hij aan Richelieu. 'Als hij me alleen al ziet, doet hij alsof ik de duivel ben en roept hij om zijn moeder. We moeten dat kind dringend betere manieren leren en hem zo snel mogelijk bij haar vandaan halen.'⁷ Zo geschiedde. De vierjarige Louis moest op zijn knieën om vergiffenis smeken bij zijn vader.

Maar even later had Louis XIII plots veel grotere kopzorgen dan de afkerigheid van zijn eerste zoon. Want op 4 december 1642 ging zijn politieke steunpilaar onderuit. Na tien lange jaren het schip van staat bestuurd te hebben in zeer woelig vaarwater bezweek Richelieu aan een infectie die hem een halfjaar lang had geplaagd. Stervend bleef hij tot in de laatste uren van zijn bestaan korte instructies dicteren aan een schare secretarissen die rond zijn bed verzameld was. Op achten-

vijftigjarige leeftijd blies hij zijn laatste adem uit. Met uitzondering van de koning waren er weinigen in het land die daarom rouwden. Het volk, dat de despotische kardinaal haatte, ontstak vreugdevuren. Koningin Anna slaakte de spreekwoordelijke zucht van verlichting. Alleen de koning keek nog somberder dan men van hem gewend was. Richelieus heengaan was een gebeurtenis van formaat, ook omdat de regeringssamenstelling hiermee aan een herschikking toe was. Daar had de stervende Richelieu zelf de hand in gehad. In zijn allerlaatste uren had de kardinaal namelijk zijn eigen opvolger aangeduid. Het was kardinaal Jules Mazarin, een Italiaan die eigenlijk Giulio Mazzarino heette en al jaren in de schaduw van de rode eminentie opereerde. Mazarin, opgeleid door de jezuïeten en berucht om zijn diplomatieke vaardigheden in de ingewikkelde Italiaanse politiek, was een geknipte rechterhand geweest voor Richelieu. Die had hem geleerd hoe men staatszaken beredert, alsook hoe men tegelijkertijd rijk kan worden. Want Richelieu schrok er nooit voor terug om staats- en eigen inkomsten met elkaar te vermengen. In Richelieus ogen was deze Mazarin de enige die bekwaam was om zijn werk voort te zetten. Het bleek dat Richelieu zelfs op zijn sterfbed nog steeds een overwicht had op de koning. Want die liet hij plechtig beloven dat hij de keuze voor Mazarin zou respecteren. Dat leidde enkele maanden later tot de intrede van Mazarin in de Staatsraad, waarvan hij als ‘principal ministre d’Etat’ de feitelijke leider werd. Veelbetekend was dat al gauw ook Mazarins protegé Michel le Tellier tot het ministersambt werd geroepen. Het wees erop dat kardinaal Mazarin een snel rijzende ster was. Al gauw zou blijken dat deze twee benoemingen van ontzaglijk belang waren voor het toekomstige rijk van Louis XIV. Zelfs na zijn dood bleek voor de zoveelste maal welk groot staatsman Richelieu wel was. Kardinaal Mazarin toonde immers al snel dat hij even intelligent en minstens even doortrapt was als zijn voorganger. Bovendien koesterde hij dezelfde politieke ambities, zoals de eenmaking van Frankrijk en een sterk centraal bestuur onder leiding van de monarchie. Le Tellier van zijn kant zou, tot aan zijn dood, tweeënveertig jaar lang onafgebroken in de regering zitten.

Deze minister zou een onschatbare bijdrage leveren aan de meest dynamische regeerperiode van het langdurige bewind van Louis XIV. Maar het was geen dag te vroeg dat beiden het centrale gezag kwamen versterken. Want de kroon stond aan de vooravond van een van de grootste crises uit haar bestaan.

Louis XIII leefde in het besef dat hij zijn eerste minister snel achterna zou gaan. Zelf werd hij onophoudelijk geplaagd door tuberculose, aambeien en vooral een vreselijke darminfectie, waarschijnlijk een gevolg van de toen nog onbekende ziekte van Crohn. Het verze-keren van de toekomst drong zich op met grote urgentie. Op zijn ziekbed deelde hij de vooraanstaanden zijn beslissing mee inzake de troonsopvolging. In afwachting van de meerderjarigheid van zijn oudste zoon, toen vier jaar, zou de koningin regentes worden. Een besluit dat hij met tegenzin nam, maar het was nu eenmaal onmogelijk om het anders te regelen. Tegelijkertijd werd de macht van de koningin meteen aan banden gelegd. Louis XIII stelde een zogenaamde regentschapsraad aan, waarin naast zijn echtgenote en zijn perfide broer Gaston d'Orléans ook kardinaal Mazarin en kanselier Séguier zaten, en nog twee ministers uit de oude clan van Richelieu. Die raad zou alle belangrijke beslissingen nemen met meerderheid van stemmen. Een maneuver dat er borg voor moest staan dat noch de koningin – die hij misprees – noch zijn broer – die hij onbekwaam achtte – het konden opnemen tegen de vierkoppige Mazarinfractie. Anna van Oostenrijk maakte zich daarover terecht grote zorgen. Niet alleen werd ze gekortwiekt, bovendien vreesde ze een coup van de overambitieuze Gaston. Telkens als ze haar zwager zag, kon ze aan zijn besmukte gezicht zien dat hij op zijn kans aasde en kwaadaardige listen verzong. Zelfs de kleine Louis begreep dat er een dreiging boven zijn hoofdje hing. Tijdens de stervensuren van zijn vader had 'le petit roi' in de antichambre van de koninklijke kamer flarden opgevangen van gespannen gesprekken die zijn moeder op fluisterton voerde met haar vertrouwelingen. Hij hoorde haar vertellen dat die zogenaamde regentschapsraad was bedoeld om haar van de macht weg te houden. Dat ze bevreesd was voor de troon

van haar zoon. Dat Gaston d'Orléans alles in het werk zou stellen om de macht en de kroon te grijpen. Ook had hij opgevangen dat Anna had opgedragen dat de bewaking van haar kamer en die van haar zonen strenger moest worden en dat de Zwitserse Garde alle toegangen tot de residentie in de gaten moest houden. Al begreep de aanstaande koning nog niet helemaal waar dit allemaal over ging, hij voelde zeer goed aan dat er gevaar dreigde en dat zijn moeder vastbesloten was om keihard te vechten voor haar rechten en vooral voor die van haar zoon.

Zes maanden zou de monarch erover doen om te sterven. Nog net geen vijf jaar was hij, toen de kleine kroonprins op 14 mei 1643, met bepoederd gezicht en gekleed in een paars zijden pakje, het lijk ging groeten van zijn vader. 'Le roi est mort! Vive le roi!' werd er geroepen. Maar die kreet verwoordde slechts de echo van een traditie. Het was niet de weerspiegeling van de werkelijkheid. De troon was geenszins in zekere handen. In die hachelijke omstandigheden toonde de regentes meteen haar politieke bekwaamheden. Ze gooide het op een akkoordje met de derde belangrijkste familie van het land, het huis van De Vendôme. Die beloofde ze allerlei machtsposities in ruil voor hun loyale steun. Ook de Zwitserse lijfgarde van de koning had ze op haar hand gekregen. Vanuit die versterkte positie knoopte ze onderhandelingen aan met de twee sterkste adellijke clans: het huis van Orléans (Gaston) en het huis van de Condé. Gaston mocht de zeer lucratieve en belangrijke functie van luitenant-generaal van het rijk behouden en kreeg het gouverneurschap van een provincie terug dat Richelieu hem vroeger had ontnomen als straf voor zijn intriges. In ruil herwon Anna haar volle macht als soeverein en de bevoegdheid om de regering samen te stellen. Vier dagen na de dood van de koning trokken de koningin en haar zoon de troonopvolger naar Parijs. Daar zou de nieuwe koning worden voorgesteld aan het parlement van Parijs, een van de belangrijkste bestuurlijke lichamen. Anders dan vandaag was dit parlement niet samengesteld uit verkozenen en was het geenszins een volksvertegenwoordiging. Het

was vooral een hooggerechtshof. Zo bezat het parlement van Parijs jurisdictie over een derde van het toenmalige Frankrijk. Niettemin zagen de parlementsleden zichzelf als de behoeders van wat zij de ‘fundamentele wetten’ van het rijk noemden. Het parlement was uitsluitend samengesteld uit zogenaamde pairs, leden van de hoge adel, en ze vormden het hoogste rechtscollege. In theorie moesten koninklijke wetten eerst aan het parlement worden voorgelegd ter bevestiging. Het had een zogenaamd remonstratierecht, waarbij het de koninklijke wil eventueel kon dwarsbomen. Dat had uiteraard geleid tot een voortdurende machtsstrijd tussen parlement en koning, een concurrentie die onder Richelieu natuurlijk in het voordeel van de koning verliep. Nu de oude dwingeland was verdwenen, toonden vele parlementairen zich vastbesloten om hun macht opnieuw te vergroten. In hun ogen was er een nieuwe tijd aangebroken. Maar voorlopig hielden ze zich gedeisd. Ze wachtten op de aanstaande *lit de justice*. Dat was een ontmoeting tussen parlement en koning, die regelmatig plaatsvond maar zeker na de dood van een koning tot de vaste geplogenheden behoorde. Zo’n ‘bede der gerechtigheid’ was dus ook nu aan de orde.

Onder enorme publieke belangstelling stapten de koning in spe en zijn moeder op 18 mei het Palais de la Cité (heden de Conciergerie) op het Île de la Cité in het hart van Parijs binnen, waar het parlement zetelde. Bekeken en gemonsterd door stuurs kijkende heren in rode en zwarte toga’s verlangzaamde hij zijn stapjes toen hij op de troon afging. Die was geplaatst op een podium, waarvan hij op kindse wijze de drie treden beklom. Hertog de Joyeuse en graaf de Charost tilden hem op de troon. Toen prevelde zijn kinderstemmetje twee, flink uit het hoofd geleerde zinnnetjes: ‘Mijne heren, ik ben gekomen om u mijn gevoelens te betuigen. De rest zal de heer kanselier u zeggen.’ De heren bogen het hoofd, zijn moeder glunderde. Want nadat men de kleine koning aangehoord had, stemden de magistraten unaniem in met een officiële akte die door kanselier Séguier werd voorgelezen. Daarin werd ‘de vrije, absolute en volledige heerschappij over de aan-

gelegenheden van het koninkrijk' overgedragen aan de koningin-regentes. Zonder blikken of blozen verwees het parlement het kersverse testament van Louis XIII dus naar de prullenmand. Een revanche voor het parlement, maar natuurlijk nog veel meer voor Anna. Nu was het gespannen wachten op haar benoeming van de eerste minister, de 'principal ministre', die namens haar de dagelijkse leiding van het koninkrijk in handen zou nemen. Wie zou het worden?

Enkele dagen later koos ze, tot niet geringe verbazing van velen, voor Mazarin. Wat deed ze nu? Hoe te verklaren dat Anna zich wilde laten seconderen door een man uit het kamp van haar overleden aartsvijand Richelieu? Menigeen vroeg het zich af. Sommigen meenden het antwoord te kennen. Op zijn veertigste was kardinaal Mazarin een bijzonder aantrekkelijke en charismatische persoonlijkheid. Met zijn fijne snorretje en dromerige ogen leek hij warempel een beetje op Buckingham. Waren er dus verleidingskunsten in het spel geweest? Zijn tegenstanders hebben die stelling alvast decennialang volgehouden. Maar wat de meesten niet wisten, was dat deze geraffineerde, fijnbesnaarde en politiek zeer bekwame Italiaan er tijdens de twisten van zijn meester met de koningin steeds zorg voor gedragen had met haar on speaking terms te blijven. Regelmatig had ze van hem zelfs kostbare geschenkjes gekregen. Maar in de zes maanden tussen de dood van Richelieu en die van de koning in had de lepe prelaat er alles aan gedaan om de katholieke entourage van de koningin helemaal voor zich te winnen. Vriendelijke gebaren, blijken van uitmuntende christelijke devotie en platvloerse pluimstrijkerij hadden haar raadgevers uiteindelijk het idee gegeven dat de kardinaal een man was van het compromis en de vrede, de tegenvoeter van de despotische en gebiedende Richelieu. In de clan van de koningin zou men trouwens niet geweten hebben wie anders te kiezen. De kardinaal bood namelijk ook het belangrijke voordeel dat hij neutraal was, dat hij noch tot het kamp van Orléans behoorde, noch tot dat van Condé, noch tot dat van het parlement. Helemaal toegewijd aan haar zou hij zijn, zo meende de koningin. Gelijk zou ze krijgen, al was het niet helemaal

in de zin die ze aanvankelijk voor ogen had. Met een diepe buiging en fraaie dankwoorden nam de vereerde Mazarin de benoeming in ontvangst. Niet dan nadat hij op informele maar besliste wijze had geëist dat ze hem *carte blanche* zou geven. Wat ze had gedaan. Een sluw aard, die Mazarin. Maar vanaf het eerste ogenblik heeft hij de kaart van Anna en haar zoon getrokken. Mazarins propagandamachine ging meteen op volle toeren draaien om het bestaan en het gezag van de piepjonge vorst er bij de onderdanen in te peperen. Zo werden er stante pede schilderijen vervaardigd met de jonge vorst op zijn troon. Ook toen maarschalk de Condé de belangrijke Slag bij Rocroi had gewonnen tegen de Spanjaarden, zorgde de kardinaal ervoor dat er een gravure werd verspreid waarop men de koning zijn maarschalk ziet feliciteren. De prent draagt als titel *Les premières victoires de Louis XIV*. Dat die zegevierende koning toen nog maar net zijn vijfde verjaardag achter de rug had, was voor Mazarin een bijkomstigheid.

De twee buitenlanders die Frankrijk nu regeerden, Anna de Spaanse en Jules de Italiaan, vormden in de eerste jaren van het regentschap een politiek paar. Wat hen verbond was een sterke gemeenschappe-

Louis Condé, vermaard als de 'Grand Condé' vanwege zijn onafgebroken overwinningen op het slagveld als maarschalk van het Franse leger.

(Gravure door Justus van Egmont, Musée Condé, Chantilly)

lijke wil om de staat te handhaven en de kleine koning tot elke prijs te beschermen. Maar het werd een ietsje meer dan dat. Heel snel kwamen er ook andere sentimenten bovendrijven. Beiden vertoonden een stijgende behoefte om meer in elkaars nabijheid te verblijven dan het staatsbelang vereiste. Mazarin werd ziek? De koningin zat van 's ochtends tot 's avonds aan zijn ziekbed. De koningin legde een bezoek aan een provincie af? Mazarin was erbij. De vorstin lachte? De kardinaal lachte mee. In de wandelgangen van het hof lagen de geruchten over een geheime verhouding dan ook voor het oprapen. Dat was ook het onderwerp van een intiem gesprek dat zich afspeelde tussen de koningin en haar vriendin Loménie de Brienne in de beslotenheid van Anna's persoonlijke bidkapel. Met haar brevier in de hand kreeg Hare Majesteit in dit heilige oord te horen dat er werd geroddeld over haar onkatholieke levenswandel. Een devoot mens zou voor minder van de kook raken. Als goede Spaanse was Anna zo'n strenggelovige. 'Ze werd vuurrood, tot in het wit van haar ogen,' schreef de hofdame later. 'Ik beken u, ik hou van hem en zelfs op zeer tedere wijze,' had Anna gefluisterd. 'Maar liefde kan ik het niet noemen en als het liefde zou zijn, dan vertellen mijn zintuigen me niets van dien aard. Slechts mijn geest is gecharmeerd door hem. Is dat een misdaad? Wees eerlijk met me. Als dit een zonde is, dan zweer ik onmiddellijk dat ik ermee stop tegenover God en de heiligen wier relikwieën in deze kapel geborgen liggen.'⁸ God noch heiligen konden echter tegen verliefdheid op. Vanaf de zomer van 1652 zou hun relatie wel degelijk een fysiek karakter krijgen, al ontbreekt daar natuurlijk elk hard bewijs van. Een situatie waar Mazarin beter van werd, maar misschien ook de opgroeiende Louis XIV.

Vanaf zijn achtste stond Louis XIV helemaal onder de hoede van de kardinaal-eerste minister. Die wilde nadrukkelijk de opvoeding en levenswandel van de opgroeiende vorst controleren. Anna ging daarin mee, want ze was niet langer in staat om zijn wil te weerstaan, noch inzake de politiek, noch inzake de opvoeding van haar oudste zoon. Elke dag kwam de kleine Louis dus op de les bij de kardinaal.

Kardinaal Jules Mazarin (1602-1661) was de opvolger van kardinaal Richelieu als eerste minister van Staat en zou een cruciale rol spelen in de politieke ontwikkeling van Frankrijk onder Louis xiv.

(Ets en gravure op papier door Pieter de Jode, Rijksmuseum, Amsterdam)

Die liet hem ook aanzitten bij de regeringsraad, waarvan Mazarin de onbetwiste leiding had. De jongen keek op naar Zijne Eminentie, van wie hij wist dat die het totale vertrouwen van zijn moeder genoot. Al was er toch iets niet in de haak. Dat gevoel bekreep hem telkens wanneer hij de kardinaal door de tuinen van het kasteel van Compiègne of over de terrassen van het kasteel van Saint-Germain zag schrijden, met in zijn kielzog alle belangrijke hovelingen en voor-aanstaanden. Slaafs volgden ze hem alsof het hun vorst betrof. Terwijl Louis maar al te goed wist dat hij de koning was, en niemand anders. Maar aan een man als Mazarin onderwierp men zich snel. Zo ook de piepjonge vorst. Stilaan echter begon Louis wel tekenen van weerspannigheid te vertonen. Hij had zijn gevoelens geuit aan zijn persoonlijke kamerheer De La Porte, die intussen door de koningin weer was vrijgelaten uit de Bastille. De La Porte was de waakhond van haar zoon, maar ook diens vertrouweling en toeverlaat. Hij las hem voor over de geschiedenis van Frankrijk, de Franse koningen en vooral de grote Louis ix, 'le Saint Louis'. Wat een voorbeeld! In diens

voetsporen zou hij treden, zo nam Louis zich voor. Zoals anderen in de omgeving van de regentes maakte De La Porte zich zorgen over de invloed van Mazarin en vooral over wat hij ermee deed. Zonder enige tegenspraak zag men de kardinaal graaien in de staatskas. Hij voerde hogere belastingen in, inkomsten waarvan hij persoonlijk de eerste begunstigde was. Rijk kon je Mazarin niet noemen. Wel steenrijk. Een adjectief waarmee je hem absoluut niet had kunnen duiden toen hij jaren geleden uit de armlastige Abruzzes was opgedaagd in Frankrijk. De La Porte durfde er met Louis niet over te praten, maar zei hem wel: ‘Opletten, er bewegen zich spionnen rond Uwe Majesteit.’ Hij voegde eraan toe dat sommigen aan het hof er belang bij hadden dat Zijne Majesteit in onwetendheid werd gehouden, dat hij weinig mensen kon spreken, dat goede boeken voor hem verborgen werden gehouden en dat interessante contacten werden verhinderd. ‘Men weet dat Zijne Majesteit verstand heeft, alles ziet en hoort, en dat is iets wat men vreest.’⁹ La Porte hoefde niet uit te leggen wie die ‘men’ was. Louis wist het: Mazarin en zijn acolieten. Het viel de jongen moeilijk om dit te geloven. Waarom zou deze Mazarin zijn vijand zijn, de man die zijn regering leidde, de waardering en genegenheid van zijn moeder had, hem alle dagen onderrichtte, begeleidde en beschermde? Kon het zijn dat de kardinaal zijn huidige macht maar moeizaam zou willen afstaan als het moment gekomen was? Die gedachte begon al bij de tienjarige Louis te spelen.

Uiteraard kon de opvoeding van de koning slechts bijzonder zijn. Nooit heeft de jonge Louis XIV een jeugd gehad zoals andere edelgeboren kinderen. Hij was letterlijk een geheiligd wezen. Zo was het bepaald door ‘le droit divin’, het goddelijk recht. Vereerd als een halfgod, omringd door een ondoordringbare gordel van hovelingen, respect en stilzwijgen, voortdurend gewezen op zijn plichten en verantwoordelijkheden leefde hij in een cocon. Als jong kind moest hij ambassadeurs ontvangen, Te Deums bijwonen, in het parlement verschijnen enzovoort. Het liet allemaal sporen na in zijn karaktervorming. De invloed van zijn vader was vanwege het vroege overlij-

den zo goed als nihil. Zijn moeder daarentegen had aanzienlijk meer impact. Koningin Anna koesterde een oprechte en tedere liefde voor haar oudste zoon. In zijn puberteit hield ze zich zeer vaak bezig met hem. Ze leefden bijna letterlijk samen en ze bejegende hem zoals een mama, niet zoals een vorstin. Wat de enorme schok verklaart die haar dramatische overlijden later teweeg zou brengen bij Louis.

Anna van Oostenrijk heeft de jonge koning op twee cruciale domeinen beïnvloed: de godsdienst en de politiek, twee sferen die bovendien erg met elkaar verweven waren. Net zoals Anna zich een onbuigzame docente van ethische en godsdienstige moraal betoonde, heeft ze hem van kindsbeen af ingepeperd dat de macht van een monarch absoluut en onbetwist hoort te zijn. Maar dat een vorst ook verplichtingen heeft tegenover zijn volk, kreeg hij zelden of nooit van haar te horen. Afgezien van Mazarin was er in zijn omgeving geen mens die de jongeman ooit tegensprak. Alleen lof kreeg hij te horen. ‘Zij die de eer hadden om hem te mogen benaderen,’ schreef Madame De Motteville ‘vertelden hem al te vaak, zo lijkt me, dat hij de meester was.’¹⁰ Een arrogant, onhandelbaar ettertje was hij nochtans niet. Slechts wanneer hij een toontje aansloeg en al te vaak ‘je veux’ riep, kon hij weleens stuiten op de moederlijke autoriteit. Al was het natuurlijk net zo’n belhamel als zovele andere kinderen. Met name met zijn broer Philippe kon het wel uit de hand lopen. De jonge hertog D’Anjou, die als broer van de koning de officiële titel van Monsieur droeg, was echter geen partij voor hem. Kamerheer De La Porte heeft ons volgende scène nagelaten: ‘Op een dag toen het hof op reis was, wenste de koning dat zijn broer bij hem in de kamer zou slapen. Die was zo klein dat ze slechts doorgang voor één persoon bood. Toen beiden ’s ochtends ontwaakten, spuwde de koning op het bed van zijn broer, die op zijn beurt terugspuwde. Waarop de koning een fluim in het gezicht van zijn jongere broer deed belanden. Die werd woedend, sprong op het bed van de koning en plaste erin. Waarop de koning hetzelfde deed in het andere bed. Bij gebrek aan urine gebruikten ze vervolgens hun vuisten. Ik kwam tussenbeide en trachtte hen uit elkaar te halen. Omdat dit niet lukte,

riep ik de hulp in van maarschalk de Villeroy, [de gouverneur van de minderjarige koning] die snel een paar klappen uitdeelde. Ik moet zeggen dat Monsieur snel kalmeerde, maar dat kan ik niet zeggen van de koning, want die was veel moeilijker tot bedaren te brengen.’¹¹

Overigens werd die Philippe op een nogal aparte wijze opgevoed. Koningin Anna en Mazarin waren niet vergeten hoezeer de troon van Louis XIII bedreigd was geweest door de naijver van diens broer Gaston. Dat zouden ze geen tweede keer laten gebeuren. Daarom wilden ze dat Philippe een zwak, vrouwelijk karakter zou ontwikkelen, en de beste methode daartoe leek hen om de jongste van de twee koningszonen op te voeden als een meisje. Philippe liep letterlijk rond in meisjeskleren, speelde met poppen en juwelen, en werd gemaquilleerd. Om het transformatieproces te vergemakkelijken kreeg hij een speelkameraadje dat eveneens als meisje gekleed werd. De perfide Mazarin had er zelfs niets beters op gevonden dan Philippe in contact te brengen met een van zijn Italiaanse neven, de notoire homofiel – en misschien zelfs pedofiel – Fillippo Mancini. Die wijdde hem al op jonge leeftijd in. Een en ander had later gevolgen die, zoals we zullen zien, spectaculair genoemd kunnen worden.

Wat we weten over Louis’ opvoeding wijst erop dat Mazarin niet bepaald tot het uiterste is gegaan om uit de jonge koning te halen wat er mogelijkwijze in zat. Middelmatic onderwijs mogen we het gerust noemen. Middelmatic was ook de leerling, behalve dan in de dansles. Want daar toonde Louis zich een enthousiaste en zelfs talentrijke danser. Een groot intellectueel zag niemand in hem. Maar ook al waren zijn schoolprestaties matig, een sterke wilskracht en een scherp verstand bezat hij wel degelijk. Waar filosofische traktaten en theologische discussies hem deden gapen van verveling, konden Mazarins politieke lessen hem veel meer boeien. Met ogen die groot van de gretigheid stonden, liet hij zich de sluipwegen van de macht tonen. Ook was hij bij de les wanneer de kardinaal hem de geheimen van de diplomatie leerde kennen. Snel wist hij wat hij wel en vooral niet

moest zeggen tegen de buitenlandse ambassadeurs die aan het hof hun opwachting maakten. Het verheugde Mazarin dat zijn leerling politiek fingerspitzengefühl vertoonde. Nog meer was de kardinaal geïmponeerd door Louis' happige begrip van bondgenootschappen en de kunst om ze te maken of te kraken. Ook merkte men op dat Louis als knaap een buitengewone belangstelling had voor oorlog, of althans het oorlogje spelen. Tot zijn speelgoedverzameling behoorden enkele minipistolen, miniatuurmusketten en een klein kanon, dat niet kon schieten maar met bladgoud bekleed was. Mazarin liet hem ook vaak de troepen schouwen, wat voor de jongen telkens een zeer kleurrijke en tot de verbeelding sprekende aangelegenheid was. Militair vertoon wekte het kleine soldaatje in hem op. In de ruime tuinen van het Palais-Royal – dat hij in die dagen samen met zijn moeder bewoonde – waren voor zijn tijdverdrijf schansen en kleine forten opgetrokken en namaakkanonnen opgesteld. Met zijn vriendjes, onder wie het zoontje van gouverneur De Villeroy, speelde hij er miniveldslagen. Beiden zouden elkaar levenslang trouw blijven. Met veel overgave ging Louis er tekeer. Dit alles was trouwens ook zo gewild door zijn onderwijzers. Het behoorde nu eenmaal tot de standaardopvoeding van vorsten om hen voor te bereiden op de oorlogsvoering. Bij de een lukte dat beter dan bij de ander, zo leerde de ervaring. Maar dat het lukte bij de jonge Louis, daaraan twijfelde niemand. Voorbijgangers schrokken dan ook regelmatig op van de knallen en kruitdampen bij het Palais-Royal. Het waren losse flodders, die aanleiding gaven tot groot jolijt en besmeurde kleren in de veilige paleistuinen. Het leek een onbekommerde jeugd, maar ver buiten de jongenswereld van de negenjarige Louis broeide er groot onheil. Heel snel zou hij kennismaken met echt en nabij gevaar.

Eerste druk: april 2018
Achtste druk: april 2022

© Johan Op de Beeck, 2018
Auteursfoto: © Eva Op de Beeck
Boekverzorging: Beeldzorg, Herman Houbrechts
Vormgeving binnenwerk: Crius Group, Hulshout
Kaarten: Bart De Neve

ISBN 978 94 641 0235 2
ISBN 978 94 926 2618 9 (e-book)
D/2022/13.656/4
NUR 685

www.horizon.be
www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Horizon is een imprint van Overamstel uitgevers bv

Vertegenwoordiging in Vlaanderen

Overamstel Uitgevers België
Leopold De Waelstraat 17A
2000 Antwerpen

Vertegenwoordiging in Nederland

Overamstel Uitgevers
Paul van Vlissingenstraat 18
1096 BK Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ondanks alle zorg die aan de samenstelling van de uitgave werd besteed, kan de redactie of de auteur noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze publicatie zou kunnen voorkomen.

Bij het achterhalen van de auteursrechten van de illustraties is met grote zorgvuldigheid te werk gegaan. Als er niettemin onvolkomenheden zouden worden geconstateerd, dan zal de uitgeverij daarvan graag op de hoogte worden gesteld.

